

Ş.R. MƏMMƏDLİ

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix institutu

**SON ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN-HINDISTAN İQTISADI
ƏLAQƏLƏRİNİN TARIXŞÜNASLIĞINA DAIR**

Orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi vəziyyəti, daxili və xarici ticarəti haqqında müəyyən həcmdə elmi işlərin mövcudluğuna baxmayaraq, bilavasitə XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanla Hindistan arasında iqtisadi-ticarət əlaqələri mövzusu işıqlandırılmamış, diqqətdən yayınmışdır. Mövzu ilə bağlı bəzi məqamlar ümumi şəkildə qoyulsa da, ayrılıqda həllinə xüsusi yer verilməmişdir.

Hindli tacirlərin öyrənilən dövrdə rus və ona qonşu torpaqlarda fəaliyyəti haqqında məlumat verən ilk elmi əsərlərdən biri V.A.Ulyanitskinin XVI-XVII əsrlərdə Rusiya-Hindistan əlaqələrinə həsr edilmiş elmi əsəridir(1). Müəllif, Şərq ticarətinin Avropa ölkələri, o cümlədən rus dövlətinin iqtisadi inkişafında əhəmiyyətini təsdiqləyərək, Həştərxanda məskən salan hindli tacirlərin Azərbaycan şəhərləri ilə mütəmadi ticarət əlaqələrindən bəhs etmişdir (1,114). 1888-ci ildə nəşr olunan bu kitabda bilavasitə Azərbaycanla bağlı materiallar son dərəcə azlıq təşkil etsə də Hindistanla iqtisadi əlaqələrin araşdırılmasında adı çəkilən elmi əsərin müəyyən yardımı var.

Tədqiq olunan mövzu ilə bilavasitə əlaqəli olan Suraxanı kəndinin od məbədinə vaxtilə bu ərazilərdə yayılmış zərdüşt dini ilə bağlamaq cəhdləri az olmamışdır. Bu mənada S.Bronevskinin XIX əsrin əvvəllərində Moskvada nəşr olunan kitabı öz sözünü demişdir (2). O, Atəşgahda məskən salan hindlilərin mənşə məsələsini araşdırmağa çalışaraq dərin təhlillər aparmış, bu sakinlərin dini ayinləri məişət həyatı ilə ciddi maraqlanmışdır (2, 106-107).

1908-ci ildə Tiflisdə çapdan çıxan Qafqaz torpaqlarının təsvirinə həsr olunmuş materiallar toplusunda təbii odların məkanı Suraxanıya da yer verilmişdir (3). 1925-ci ildə Bakıda işıq üzü görən "Atəşgah və ya odpərəstlərin Suraxanıdakı məbədi" (rus dilində) adlı əsər adından göründüyü kimi bilavasitə Atəşgahın yaranma tarixinə, orada yaşayan hindlilərin adət-ənənələrinin təsvirinə həsr olunmaqla müəllif V.Sisoyevin (4,8-16,48-49) Azərbaycan tarixinə dəyərli töhfəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Rus tədqiqatçıları içərisində şərq tarixinə böyük marağı ilə seçilən və çox əsaslandırılmış nəticələr çıxaran akademik V. Bartold da XX əsrin əvvəllərinə aid elmi-tədqiqat işlərində Volqa-Xəzər ticarət yolu haqqında məlumatlara yer ayırmaqla, Rusiya və Hindistan arasında vasitəçi rol oynayan şəhərlər, xüsusilə Təbriz haqqında yazmaqla bu mövzu ilə əlaqəli müəyyən işlər görmüşdür (5). Akademik V.V.Bartold zərdüştlükdə Bakı odlarının çox az əhəmiyyətini göstərərək Suraxanı Atəşgahını bu sıraya aid etməyərək məbədin hindli tacirlər tərəfindən tikilməsi fikrini təsdiq etmişdir (5,706).

Tarixçi N.V.Baykovanın Hindistanla ticarət əlaqələrinə həsr olunmuş məqalələrində əsasən Orta Asiya tacirlərinin roluna aid məlumatlar üstünlük təşkil etsə də, burada Azərbaycan şəhərləri ilə bağlı məqamlar da tapmaq olar (6, 78-84). A.Semyonovun Rusiyanın xarici ticarətinə həsr olunmuş kitabında XVII- XIX əsrlərdə hindli tacirlərin fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlar da vardır (7). Belə ki, müəllif hindlilərin ticarət etdikləri şəhərlər sırasında Azərbaycan şəhərlərindən də bəhs edir.

1958-ci ildə Y.Y.Lüsternikin Moskvada nəşr olunan monoqrafiyası (8) rus-hind əlaqələri aspektində müəyyən dərəcədə Azərbaycan-Hindistan əlaqələrinə də toxunur. Müəllif tədqiqat işində rus-hind əlaqələrini araşdıraraq XVIII əsrin sonları XIX əsrin əvvəllərində bu əlaqələrdə Qafqaz tacirlərinin vasitəçi rolunu göstərmiş, XIX əsrin 30-

cu illərində də Bakıda fəaliyyətdə olan hindlilərə məxsus duz mədənlərindən yazmış, Azərbaycan-Hindistan əlaqələrinə yalnız epizodik olaraq yer ayırmışdır (8,22-24).

A.İ.Çiçerovun monoqrafiyası (9) XVI-XVIII əsr kimi böyük bir dövr ərzində Hindistanın iqtisadi həyatının işıqlandırılmasına həsr olunmuş, Hindistanın iqtisadi əlaqələrə malik olduğu ölkələr sırasında İranla yanaşı Azərbaycana da müəyyən diqqət göstərmiş, öyrənilən dövrdə Hindistanın xarici ticarətində İran və Azərbaycanın müstəsna rolunu qeyd etmişdir (9,129). Böyük həcmdə Qərbi Avropa ədəbiyyatından istifadə edən müəllif Hindistanda Culfa tacirlərinin fəaliyyətinə də toxunmuşdur. Culfa tacirlərinin fəaliyyəti, onların Azərbaycanla Hindistan arasında vasitəçi rolu haqqında S.V.Ter-Avetisyan daha geniş məlumat vermişdir (10,68). Erməni müəllfinin tədqiqat obyektini erməni tacirlərinin fəaliyyəti olsa da ticarət prosesində iştirak edən məhsulların əsasən Azərbaycan şəhərlərindən aparılması, eləcə də buraya gətirilməsi inkar edilmir.

1972-ci ildə Moskvada Hindistan və Orta Şərq ölkələri problemlərinə həsr olunmuş toplu mövzunun öyrənilməsində müəyyən dərəcədə yardımçı olmuşdur. K.A.Antonovanın bu topluda nəşr olunan məqaləsi XVIII əsrin birinci yarısında Rusiyanın Şərqlə ticarətində hind tacirlərinin rolunu müəyyənləşdirmək məqsədini ifadə etməklə mövzu ilə əlaqəli gərəkli faktlar vermişdir (11, 139-148).

F.M.Əliyevin rus səfiri A.Volnskinin Azərbaycandakı fəaliyyətinin təhlilinə həsr olunmuş tədqiqat işində (12) də hindli tacirlərin Azərbaycanın ticarət həyatında tutduqları mövqedən xəbər verən məlumatlar əks olunmuşdur. Öyrənilən dövrdə Azərbaycanın daxili və xarici ticarəti haqqında bir neçə tədqiqat işinin müəllifi M.H.Heydərovun elmi yaradıcılığı diqqətə layiqdir. Görkəmli tədqiqatçı əsərlərində (13) Azərbaycanın bir çox ölkələrlə, o cümlədən Hindistanla əmtəə mübadiləsinə əhəmiyyət verməsi ilə seçilir. M.H.Heydərov həmçinin hindlilərin sələmçi işlərindən, bu dövrdə Azərbaycanda mövcud olan ölçü, çəki vahidlərindən yazmış, gömrük və vergilər barəsində də unutmamışdır.

Mövzunun işıqlandırılmasında XVII-XVIII əsr Azərbaycan tarixinin bütün vacib məqamlarının, xüsusilə ticarətlə bağlı məsələlərin hərtərəfli süzgəcdən keçirilməsi məqsədini əldə rəhbər tutaraq bu baxımdan istifadə olunan əsərlər içərisində Ə.Əbdürrəhmanovun (14), F.M.Əliyevin elmi əsərlərini (15), H.Abdullayevin (16) fundamental monoqrafiyasını xatırlatmamaq düzgün olmazdı. Ancaq eyni zamanda nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, həmin tədqiqat işləri yalnız XVIII əsrlə bağlı tarixi məqamları əks etdirmişlər.

Azərbaycan tarixçiləri içərisində Azərbaycanın Hindistanla münasibətlərinə, Atəşgaha daha ciddi diqqəti ilə fərqlənən görkəmli tədqiqatçımız S.Aşurbəyli bu mövzuda bir neçə elmi işin müəllifi kimi xeyli material, vermişdir. Aşurbəylinin 1990-cı ildə Bakıda nəşr edilmiş kitabı Azərbaycanın Hindistanla nəinki iqtisadi, həm də mədəni əlaqələrinin kiçik mənzərəsini yaradaraq geniş oxucu kütləsinə çatdırmaqla tarix elmini zənginləşdirmişdir. Lakin, qeyd etmək gərəkdir ki, kitabın yalnız 10-11 səhifədən ibarət bir fəslə (Azərbaycanın Hindistanla iqtisadi əlaqələri) əlaqələrin qədimdən mövcudluğunu güman edən arxeoloji nəticələrə xeyli yer ayırmış, XVII-XVIII əsrlərdə hind tacirlərinin Azərbaycandakı fəaliyyəti məsələsinə ümumi şəkildə toxunmuşdur (17, 27-37).

A.Q.Vorobyovanın 1980-ci ildə Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri məcmusundakı məqaləsində (18, 32-36) Rusiya-Hindistan ticarət əlaqələri fonunda Azərbaycanın yerini müəyyən etmək məqsədi özünü göstərir. Müəllif bu məqalədə Rus hökumətinin Səfəvi dövləti ərazisindən, Volqa-Xəzər yolundan Hindistan istiqamətində hərəkət etmək arzusunu təkrar etməkdən, Rus dövlətinin Hindistana göndərdiyi səfirliklərdən bəhs etməkdən savayı demək olar ki, yeni bir söz deməmişdir.

İngilis tədqiqatçısı M.Boys 1988-ci ildə nəşr edilən kitabında (19)zərdüştlük tarixi-

nin öyrənilməsi xüsusunda müəyyən maraqlı fikirlər söyləmiş, Suraxanı Atəşgahının müəlliflərini müəyyənləşdirməyə çalışmış, lakin məbədi hind deyil, zərdüşť məbədi adlandırmışdır.

Qoff le (20), M.Kollis (21), M.J.Sets (22), S.Master (23), T.Ray Zaubhuri (24), Rafael dyu Mans (25) kimi digər xarici tədqiqatçıların elmi əsərləri də son orta əsrlərdə Azərbaycanın Hindistanla iqtisadi əlaqələrinin işıqlandırılması işinin zənginləşməsinə xidmət etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Уляницкий В.А. Сношения России со Средней Азией и Индией в XVI-XVII вв. - Чтения в ОИДР. Кн. III. М., 1988.
2. Броневский С. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе ч. I, М., 1823.
3. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 38. Тифлис, 1908.
4. Сысоев В. Атеşга или храм огнепоклонников в Сураханах. Изв. Азерб. Археологического комитета. Баку, 1925
5. Бартольд В.В., Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Сочинения, II, М., 1963.
6. Байкова Б. Н. Роль Средней Азии в русско-индийских торговых связях (XV-XVIII вв.), Ташкент, 1964; *yenə də onun*, К вопросу о русско-индийских торговых отношениях в XV-XVII вв. - Труды Института востоковедения АН Уз. ССР, вып. VI. Таш., 1956, s. 78-84
7. Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII столетия по 1858 год. СПб., 1859
8. Люстерник Е.А. Русско-индийские экономические связи. М., 1958
9. Чичеров А. М. Экономическое развитие Индии перед английским завоеванием. М., 1965
10. Тер-Аветисян С.В. Город Джуга. Материалы по истории торговых сношений джулфинских купцов XV-XVII вв. Тбилиси, 1937; *yenə də onun*, Материалы по истории армянской колонии Индии. Науч.тр. Ереванского ун-та., т 13., Ереван, 1949, s.43-49
11. Антонова К.А. Роль индийских купцов в торговле России с Востоком в первой половине XVIII в. Проблемы истории Индии и стран среднего востока. М., 1972
12. Алиев Ф.М. Миссия посланника русского государства А.П.Волынского в Азербайджане. Баку, 1979
13. Гейдаров М.Г. Торговля и торговые связи Азербайджана в позднем средневековье. Баку, 1999; *yenə də onun*, Города и городское ремесло Азербайджана в XVII-XVIII вв., Баку, 1982; *yenə də onun*, О системе и количестве феодальных торгово-пошлинных сборов в Азербайджане в Изв.АН Азерб.ССР, сер. истор.философ. и права, 1968 №1, s 32-36; *yenə də onun*, О роли и особенностях ростовщичества в Азербайджане и сопредельных странах мусульманского Востока в XIII –XVII вв. В сб.: Ближний и средний Восток. Товарно-денежные отношения при феодализме. М., 1980, s. 67-71; *yenə də onun*, Ремесленное производства и торговля в городах Азербайджана. Баку, 1971
14. Абдурахманов А. Азербайджан в взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине XVIII в., Баку 1964
15. Əliyev F.M. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanı ticarət. Bakı, 1964; *yenə də onun*, XVIII əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, 1960.
16. Абдуллаев Г. Из истории северо-восточного Азербайджана в 60-80 гг. XVIII в. Баку, 1958.
17. Ашурбейли С. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века. Баку, 1990.
18. Воробьева А.Г. Место Азербайджана в русско-индийских торговых связях. Изв. АН Азерб. ССР, Сер. ист. философ. и права, 1980, № 4, s. 32-36
19. Бойс М. Зороастрийцы. М., 1988
20. Coff Le, Pour un antre Moyen Age. P., 1979
21. Collis M. Siamese white. London, 1952

22. Sets M.J. Armenians in Indi. Calcutta, 1937
23. Master S. The diaries of Streynsham Master 1675-1680, London 1971
24. Ray Chaubhuri T. Jan company in Coromandel 1605-1690. Revenhage 1962
25. Raphael du Mans. Estat de La Persa en. Paris, 1890

Rəyçilər: t.e.d.T.T.Mustafazadə, t.e.d.A.C.İsgəndərov.

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Azərbaycanın qonşu xalqlarla əlaqələri və xanlıqlar dövrü tarixi» şöbəsinin 11 mart 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №03).